

Formgivare: folket

Formgivare:
folket

FATABUREN 2005

Formgivare: folket

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2005

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig. Till årets bok bidrar även Vera och Greta Oldbergs Stiftelse.

Fataburen 2005
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Christina Westergren

Medredaktör och sakkunnig Johan Knutsson

Bildredaktör Peter Segemark

Omslag och grafisk form Lena Eklund

Omslagsbilder ur boken

Foto s. 38–39 Peter Segemark, Nordiska museet (överst), Daniele BUETTI (se vidare s. 41–42), Gunnar Bergkrantz (stora bilden).

Foto s. 90–91 Marie Andersson, Skansen (överst), Peter Segemark, Nordiska museet (övriga).

Foto s. 198–199 Jämtlands läns museum (överst), Annette Rosengren, BilderBenkt i Orsa (stora bilden).

Tryckt hos Fälvh & Hässler, Värnamo 2005

ISSN 0348 971 X

ISBN 91 7108 498 3

Medeltiden i sydsvenska bonader

Inom bonadsmåleriet i Allbo och Kinnevalds härader i det gamla folklandet Varend dröjer medeltiden kvar in på 1800-talet. På gavelbonader hos Clemet Håkansson i Urshult förekommer romanska valvbågar, rikt dekorerade med pärlor som portarna i Uppenbarelsebokens himmelska Jerusalem. En av många älskad andlig sång har omkvädet »Han skall öppna pärleporten så att jag får komma in«. Utsmyckning med pärlor var ett ofta förekommande inslag i romansk konst som har sina rötter i den bysantinska världen. Pärlorna står för födelse, återfödelse och dop. Valv och pelare kan också anspela på konung Salomos sköna tempel. Hos bonadsmålaren är förebilderna att söka i det medeltida kyrkliga muralmåleriet och även i romanska dopfuntar från 1100- och 1200-talen, de flesta konstfullt huggna i sandsten. Ursprungligen har de varit rikt bemålade.

Figurerna på dopfuntarnas cuppor uppträder inramade av valv och pelare. Liknande medeltida drag finns också inom kyrkligt muralmåleri, till exempel de numera svårt skadade väggmålningarna från 1600-talet i Dörrarps kyrka norr om Ljungby. Andra exempel finns i den medeltida kyrkan i Drev. På samma

STIG TORNEHED är fil. hedersdoktor vid Lunds universitet. Han har varit verksam som journalist, folkbildare, radio- och tv-producent och författare med stort intresse för det sydsvenska bonadsmåleriet.

Kännetecknande för bonadsmåleriet i Allbo och Kinnevalds härader är förekomsten av romanska, pärlsmäckade valvbågar och arkader. Som här hos Clemet Håkansson i Urshult. Foto Stig Tornehed.

sätt framställs de bibliska gestalterna på bonadsmålningar från Allbo och Kinnevalds härader. Man kan notera andra medeltida inslag som kapitalrosetter och utfyllnad av valvbågarnas svicklar. Gemensamt för dopfuntarna och bonaderna är dekorativa bårder upp- och nedtill, något som också förekommer på kyrkliga målningar och i vävnader.

Dopfuntar i Småland och södra Östergötland uppvisar en fantasifull skara av företrädesvis fabeldjur och av dessa dominerar lejon i olika utföranden som symbol för makt och styrka, Kristi makt och konungsliga ställning. Framställningen kan också anspela på föreställningen om den kristnes befrielse ur lejonets,

dvs. djävulens gap genom dopet. Andra figurer tolkas som drakar, heraldiska fåglar och Agnus Dei – Guds lamm med segerfanan. Ju mera hiskliga och till synes skrämmande figurerna är ju starkare skydd kan de tänkas ha gett dopfuntens helgade vatten, som åtråddes för magiskt bruk.

Som en kamp mellan goda och onda krafter och även som ett skydd för själva kyrkan kan man tolka de ristningar som förekommer i takfotsbräderna på 1200-talskyrkan i Dädesjö. Enbart på norra långväggen finns 40 bågfält med personer och fabeldjur i varierande framställningar. Här uppträder även ryttare och vapnbärande män. Själva uppbyggnaden med valvbågar påminner

Pärleportar som i ett himmelskt Jerusalem förekommer på romanska dopfuntar från 1100- och 1200-talen. Ett exempel är den praktfulla dopfunten i Angelstads kyrka. Foto Stig Tornehed.

Clemet Håkanssons
djurfriser är en del av
bonadens budskap.
Foto Stig Tornehed.

om de romanska dopfuntarnas figur- och djurfriser. Ett vackert exempel på de senare utgör den funt som idag är placerad i den nya kyrkan i Dädesjö. Vi får också tänka oss att takfotsbräderna ursprungligen liksom dopfuntarna varit målade i starkt lysande färger och uppvisat en prakt som vi nu bara kan ana.

Djur med budskap

Inom det sydsvenska bonadsmåleriet är det främst Clemet Håkansson (1729–95) och hans efterföljare som använder sig av djurfriser i bonadernas nedre del. Till skillnad från dopfuntarna förekommer djuren inte i bågfält, men antingen de föreställer verkliga djur eller fabelfigurer är de symbolladdade. Det intressanta och spännande är att Clemet Håkansson låter djurfriser bli en del av bonadens »förkunnelse«. På samma sätt utnyttjar han även färgerna. Vilka förebilder han kan ha haft känner vi inte till, men det är inte uteslutet att han, liksom medeltidens målare och stenhuggare, som en källa kan ha använt sig av djurskildringen i *Physiologus* från 300-talet. Detta är en religiös uppbyggelseskraft och lärobok i naturkunnighet som med kyrkans sanktion fått stor spridning i flera upplagor inom hela den kristna världen och därmed kommit att påverka konsten.

Hos Clemet Håkansson och i det måleri som främst kan knytas till Urshults socken avbildas ett tiotal djur. Tre av dessa är rena fabeldjur; baskeliskan, enhörningen och Fågel Fenix. Baskeliskan är utrustad med fågelhuvud och klor samt med en ödlas kropp. I den kristna tron står denna varelse för djävulen eller antikrist och har en blick som dödar. Det enda som kan avliva en baskelisk är att den ser sig själv i en spegel. Enhörningen har en hästs eller hjorts kropp samt är utrustad med ett långt

Baskelisen, en symbol för djävulen på Clemet Håkanssons bonad. Foto Stig Tornehed.

horn i pannan. Djuret kan också beskrivas med antilopens bakben, lejonets svans och getens skägg samt som det snabbaste av alla djur. Enhörningen har framställts som en symbol för Kristus utrustad med frälsningens horn och makt att förgöra synden. Enhörningen tillskrivs också renhet, kvinnlig kyskhets och jungfrulighet och blir därmed en symbol för jungfru Maria och alla moraliska dygder. Fågel Fenix står för odödlighet och uppståndelse. Den kan låta bränna sig till aska för att sedan återuppstå efter tre dagar, anspelande på Kristi lidande, död och uppståndelse. Eller med andra ord en triumf över döden.

Betraktar vi de rent zoologiska varelserna möter elefanten med flera goda egenskaper som styrka, visdom, tålmod, kyskhets och äktenskaplig lycka. Elefanten kan också stå som en symbol för Kristus som trampar onskans orm under sina fötter. På bonaderna är det ofta en stridselefant som avbildas med ett oräkneligt antal soldater på sin rygg. Ett inom den sakrala

konsten och därmed också på bonadsmålningar ofta förekommande djur är hjorten och ibland tydligt avbildad som en kronhjord. Även denna varelse i Guds skapelse är utrustad med flera egenskaper som förnyelse, skapelse, eld, gryning, ensamhet och renhet. Den står också för fromhet och evighetslängtan. I det senare fallet heter det: »Såsom hjorten trängtar till vattubäckar, så trängtar min själ efter dig, O Gud«. (Davids 42:a psalm).

Krokodilen, som lever både i vatten och på land och som kan sluka allt, representerar dualismen hos människan. Pelikanen är en ofta avbildad symbolfågel matande sina ungar från sitt eget bröst. Den är en sinnebild för offervilja, barmhärtighet och fromhet men också för Kristi offerdöd.

Vi kan på bonadsmålningar se hur påfågeln, en solfågel, prålar och breder ut sina stjärtfjädrar. Den kan stå för högmod men kanske än mer för förnyelse och uppståndelse. Fågeln ansågs ha ett kött som inte ruttnar och därmed skapades en symbol för Kristus i graven. Även storken är en Kristussymbol utrustad med kyskhet, renhet, fromhet och vaksamhet. Strutsen kan å ena sidan ses som en skenhelig gycklare och å andra som symbol för sanning och rättvisa. Det är tydligen bara till att välja. Fågeln avbildas med en hästsko i näbben. Allt den finner kan tjäna som föda. Den går till smeden, äter glödande järn och tömmer strax ut det alltjämt glödande. På bonaderna kan vi också se en stillsamt simmande svan. Som en livets fågel förenar den luft och vatten samt står för renhet och nåd som en symbol för jungfru Maria. Det heter att svanen sjunger när den dör och den kan stå för Kristus som på korset ropade i dödsångest. I Urshultsmålarnas djurparad ingår även en »älgoxe« från de syds måländska skogarna.

På bonader inom Allbo och Kinnevalds härader framställs

julevangeliets scener mellan pärlprydda pelare och under romanska valvbågar. Dopfuntarnas fabeldjur är utbytta mot julnattens änglahälsning till markens herdar, konung Herodes och traditionellt de vise männens färd och uppvaktning för Maria och Jesusbarnet. Motivet finns faktiskt också på en dopfunt i Locknevi kyrka i nordöstra Småland.

Regionalt och individuellt i bonadsmåleriet

Hos bonadsmålare som Daniel Hultgren (1752–1821) – han signerade DHG – och den som 1782 döljer sig bakom initialerna JES har födelsen i Betlehems stall samma komposition som i en av mästern Sighmunders takrundlar i Dädesjö medeltidskyrka och på en isländsk bildvävnad. Maria halvligger till vänster, enligt bysantinsk bildtradition, på en madrass och in från höger kommer en uppvaktande. Mellan dem finns det hårt lindade barnet i krubban. Oxen och åsnan sträcker med stor förvåning sina huvuden mot den första julnattens klart lysande stjärna.

Bonadsmålarna i Allbo och Kinnevald har från den romanska konstens dopfuntar övertagit sättet att fylla ut svicklarna, utrymmet mellan arkadbågar och cuppens överkant. Det kan röra sig om växter, byggnader, draperingar och änglahuvuden.

Borås museum äger en av våra äldsta daterade sydsvenska bonader. Den är försedd med årtalet 1714 och proveniensen är gården Ingelsbo i Båraryds socken i Västbo härad på gränsen till Västergötland. I förhållande till övriga bonader inom denna del av det sydsvenska bonadsriket förefaller den vara något av en främling med bara ett avlägset släktskap till Allbo och Kinnevalds måleri. Heliga tre konungar med hermelinkantade mantlar och praktfulla kronor färdas under romanska valvbågar

Takrundel i
Dädesjö kyrka
med födelsen i
Betlehem. Foto
Stig Tornehed.

med änglaflykter i svicklarna. Nedtill finns ett rutmönstrat golv och bakgrunden fylls av palatsliknande byggnader. Maria har försetts med den ärbara hustruns huvudduk, medan hon i övrigt bär en dräkt med djupt dekoltage och halsband som en dam av högre stånd under 1600-talets senare del.

Både Linné och studenten Samuel Krok omnämner 1749 hur bondstugorna i deras respektive hembygder, Stenbrohult och Urshult, i juletid försågs med bonader. Men vilka som målat dessa torde vi aldrig få veta, bara att det fanns bonadsmålare inom Allbo och Kinnevalds härader i början av 1700-talet, alltså en äldre målargeneration som vi inte kommer åt.

Den till namnet tidigast kände bonadsmålaren i Sydsverige är Jacob Danielsson på gården Robbatorp i Västra Torsås. Han föddes 1710. Fadern Daniel Jacobsson var förtrogen med bygg-

Samma motiv och komposition som i Dädesjö på en isländsk vävnad. Foto Stig Tornehed.

Samma scen hos Daniel Hultgren, signaturen DHG. Foto Stig Tornehed.

nadsverksamhet och målning. En av Jacob Danielssons bonader blev 1753 livsavgörande för den blivande kyrkomålaren Pehr Hörberg. Inte någon av Jacobs bonader tycks ha bevarats till vår tid. Vi känner honom uteslutande genom en kopia 1797 av Pehr Hörberg. Denna upptar Bröllopet i Kana, änglahälsningen till herdarna, Herodes och hans tjänare, heliga tre konungars färd och uppvaktning för det nyfödda gossebarnet i Betlehems stall – allt utspelande sig under de romanska valvbågarna. Där är kolonner med kapitälrosetter och en utfyllnad av svicklarna på medeltida vis med byggnader och draperingar. Högst upp på bonaden finns de tio jungfrurna, inramade av pelikanen matande sina ungar och Fågel Fenix omgiven av eldslågor.

För soldatsonen Pehr Hörberg (1746–1816) fick barndomens upplevelse stor betydelse livet igenom. Han blev en av våra stora kyrkomålare. För kyrkor i södra Sverige, främst i Östergötland och Småland, målade han inte mindre än 87 altartavlor. Det finns hos honom något folkligt ursprungligt i förening med nyromantikens stilideal. Hans kyrkliga arbeten är ofta i stort format med anpassning till de kyrkobyggnader som uppfördes under hans tid. Hörberg utförde vid sidan om altartavlorna ett stort antal målningar och laveringar med bibliska motiv. I hans rika produktion ingår också porträtt, skildringar av vardagliga händelser och topografiska bilder. På äldre dagar återvände han till bonadernas bildvärld. Under ett besök 1790 i födelsesöcken Virestad målade han för en vän en sex meter lång bonad på gamla slitna drättadukar. Nu var det den drivne kyrkomålaren och konstnären som förde penseln och som tog sig vissa friheter. Så t.ex. förlade han steningen av Stefanos till sin egen hembygd med Virestads medeltidskyrka i bakgrunden.

Inom Allbo och Kinnevalds härader torde det ha funnits minst

ett 15-tal målare som ägnat sig åt bonadsmålningar och även i några kända fall utfört målningar direkt på timmerväggen. Ett nyligen uppmärksammat exempel finns sekundärt i den forna rustmästaregården Tjugeboda i Kalvsviks socken. Motivet är nattvarden. Den okände målaren knyts genom den dräkt Kristus bär till trakterna kring Alvesta.

Till förvaltarna av en medeltida tradition inom bonadsmåleriet hör som tidigare nämnts Clemet Håkansson. Under större delen av sitt liv var han bosatt i Urshult och utförde beställningsarbeten, ofta i stort format, för ryggåsstugor också i närliggande socknar. Han kom att bilda skola tillsammans med sonen Abraham Clemetsson (1764–1841) och sonsönerna Clemet Abrahamsson (1795–1817) och Sven Abrahamsson (1814–58). Till denna grupp räknas också Magnus Jönsson (1789–1855) i Härlunda och blekingemålaren Sven Nilsson (1800–61) i Härnäs. Många bonader är signerade och troligen skulle det gå att attribuera flera av de övriga genom en kartläggning av material och teknik.

De romanska dopfuntar som tillverkades mellan 1150 och 1250 uppvisar individuella drag och utformningar som uttryck för en konstnärlig frihet. Samma förhållande tycks också gälla för bonadsmåleriet under 1700- och 1800-talen. Utöver motiven och de övriga medeltida inslagen är det inga likheter mellan Clemet Håkansson och den i stort sett samtidigt verkande Jacob Danielsson (1710–87) i grannsocknen Västra Torsås. Besläktade men starkt individuella är häradmålaren Daniel Hultgren (1752–1821) och ett antal alltjämt okända bonadsmålare inom de östra delarna av det sydsvenska bonadsriket.

En detalj, som förenar ett antal bonadsmålare inom Allbo och Kinnevald, är hur Kristus framställs med en furstlig dräkt

som vore den belagd med fiskfjäll. Så framställs han också på den ovannämnda väggmålningen i Kalvsvik. En antydning till detta mönster finns redan i Bårarydsbonaden men aldrig inom Urshultsgruppen.

Så kan man i det sydsvenska bonadsmåleriet spåra både en stark medeltida tradition, en lokal förankring och sammanhållning men också en individuell stilkänsla. Vi påminns om att folkkonsten var lika mycket resultatet av en personlig kreativitet som en kollektiv estetik.

Bonad av Daniel Hultgren. Foto Stig Tornehed.